
Հ Ի Ն Ե Վ Մ Ի Ջ Ն Ա Դ Ա Ր Յ Ա Ն
Պ Ա Տ Մ Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն

ԱԴԱՍՅԱՆ ՍՈՒՍԱՆՆԱ
(ՀԱԻ)

ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՎԻՍԱԳԴԵՐԸ ՄԵՎԱՆԱ ԼՃԻ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԱՓԻՆ

Գեղարքունիքի մարզի Ճամբարակի ենթաշրջանը թեև հարուստ չէ պատմաճարտարապետական հուշարձաններով, սակայն դրանք բոլոր ժամանակներում մնացել են մասնագետների ուսումնասիրությունից դուրս: XIX դարի հայ տեղագիրները (Հովհաննես եպիս. Շահխաթունյանց, Սարգիս Ջալալյանց, Մեսրոպ արք. Սմբատյանց, Ղևոնդ Ալիշան, ազգագրագետ Երվանդ Լալայան) անդրադարձել են նախկին Նոր Բայազետ գավառի հուշարձաններին, սակայն շրջանցել են Սևանի արևելյան լճափնյա բնակավայրերը (նախկինում թուրքաբնակ՝ Դրախտիկ, Շորժա, Արտանիշ, Ջիլ): Դա պայմանավորված է եղել մի շարք հանգամանքներով. ինչպես նշում է տեղագիր Մեսրոպ Սմբատյանցը կային թուրքաբնակ գյուղեր, որոնք ճանապարհից հեռու և վտանգավոր էին, չկարողացան լինել այդ բնակավայրերում¹:

Վերոնշյալ բնակավայրերում ընդհանուր հաշվվում է մոտ 60 հուշարձան, որոնց մեծ մասը միջնադարյան կոթողներ են և հանրապետական նշանակության խաչքարեր: Սակավ են նաև վիմագրերը. Մեսրոպ արք. Սմբատյանցը այս տարածքներից գրառել է՝ երեք վիմագիր Շորժայից, իսկ Երվանդ Լալայանը՝ 4 վիմագիր՝ 3-ը արտագրելով նախորդ հրատարակչից: Դիվան հայ վիմագրության պրակում ներկայացվում է 9 վիմագիր, իսկ 2015-16 թթ. կատարած մեր ուսումնասիրությունների արդյունքում ընդօրինակվել է 5 վիմագիր (ընդհանուր 18 վիմագիր): Ուսումնասիրությունների հիմնական նպատակն էր գտնել նոր կոթողներ, համեմատել նախկինում հրատարակված վիմագրերը, ճշգրտել եղած կոթողների գտնվելու վայրը:

¹ Սմբատեանց Մ., Տեղագիր Գեղարքունի ծովագարդ գաւառի, որ այժմ Նոր-Բայազիտ գաւառ (այսուհետ՝ Տեղագիր Գեղարքունի), Վաղարշապատ, 1895, էջ 631:

ԴՄԱԽՏԻԿ բնակավայրը հիշատակվում է Սյունյաց նահանգի Սողոք գավառում Դրաքտիկ տարբերակով²: Գեղատեսիլ այս գյուղում XX դարի սկզբներին եղել է «հին եկեղեցու հիմնապատեր և մի քանի խաչարձաններ առանց գրութեան»³: 1830-ական թթ. մինչև 1980-ական թթ. եղել է թուրքական բնակավայր և կոչվել է Թոխլուջա: Ներկայումս գյուղում կանգուն է 5 խաչքար, երկուսը՝ դպրոցամերձ տարածքում, երեքը՝ գյուղի հյուսիսային բլրի վրա: Մեր կողմից ընդօրինակվել է մեկ վիմագիր, որը փորագրված է խաչքարի (XIV-XVI դդ.) ստորին մասում: Վիմագրի վերջին բառը վնասվել է պատվանդանին ամրացնելու հետևանքով, 4 տող (նկ.1):

1. ԽԱՉ/Ս ԱՍԼԱՆԻ ՍՈՍԻ ՄԽԻԹԱՐ/Ա ԵՍ ԺՈՂՈ--ԵՅԻ

ՇՈՐԺԱՆ՝ Ս. Սմբատյանցը հիշատակում է Շորջայ, իսկ Ե. Լալայանը՝ Շորջալու կամ Նոր Քերթի, որը «թրքաբնակ մի աննշան գիւղ է, ուր նոյնպէս կայ մի աւեր եկեղեցի»⁴: Բացի այդ ազգագրագետը նշում է, Սևանա լճի ափին կա նաև Շորժա կամ Նադեժդինո գյուղը⁵, որը երեք կողմից շրջապատված է բլուրներով: Գյուղի բնակիչները աղանդավորներ են՝ տեղափոխված 1851 թ. Սամարայից⁶: Ս. Սմբատյանցը հիշատակում է 3, իսկ Ե. Լալայանը՝ 4 վիմագիր (3-ը փոխառված նախորդ հրատարակչից), որոնք չկան Դիվանում⁷: Երեք վիմագիր էլ հրատարակել է վիմագրագետ Սեդրակ Բարխուդարյանը. ևս երկուսը գրառվել է մեր ուսումնասիրության ընթացքում, ընդհանուր՝ ինը վիմագիր:

Շորժան լեռնային բնակավայր է (1900 մ բարձր.), այն բնակելի է եղել դեռևս 2-1 հազ. Ք.Ա.: Միջնադարյան հուշարձաններից հայտնի է գյուղի եզրին բլրի գագաթին գտնվող կիսավեր XVII դարի մատուռը: Այն կառուցված է անմշակ քարից, ունի ուղղանկյուն հատակագիծ,

² Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան (այսուհետ՝ ՀՀԾՏԲ), հատոր 2, Երևան, 1988, էջ 150:

³ Լալայեան Ե., Նոր Բայազետի գաւառ կամ Գեղարքունիք, Ազգագրական հանդէս (այսուհետ՝ ԱՀ), գիրք 19, էջ 34:

⁴ ՀՀԾՏԲ, հատոր 4, Երևան 1998, էջ 151:

⁵ Լալայեան Ե., ԱՀ, էջ 19:

⁶ Լալայեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 33:

⁷ Խոսքը Վերին և Ներքին Շորժա բնակավայրերի մասին է:

⁸ Դիվան հայ վիմագրության (այսուհետ՝ ԴՀՎ), պրակ IV, էջ 384:

տանիքը իջել է, միակ մուտքը արևմուտքից է: Տարածքից հայտնաբերված խեցեղենի բեկորները թվագրում են XIII-XVII դդ.⁹: Բլրի ստորոտին կանգուն է վերջին տարիներին վերանորոգված եկեղեցին, որի պատերի մեջ կան տասնյակ խաչքարեր: Հայտնի է, որ XIX դարի 60-ական թթ. եկեղեցին կիսաքանդ էր, «միայն որմունքն կիսով չափ կանգուն, որոյ մեջ կան խաչքարեր»¹⁰: Հարավային խորանի մոտ եղել են երեք արձանագիր խաչքար, որոնք այսօր տեղում չեն: Եկեղեցու բարեկարգ բակում կան խաչքարերի բեկորներ, որոնցից մեկն ունի մանրագիր և դժվարընթեռնելի արձանագրություն (9 տող), ընթեռնելի է խաչի վերին թևի գիրը (նկ. 2):

2. Ի ԹՎ/ԻՍ ՀԱՅՈՑ/ ՈՀԶ (1227):

Գյուղամիջում Սերգեյ Մարգարյանի տնամերձում կանգուն է XVI դ. խաչքար (86x42սմ)՝ արձանագրությամբ՝ 5 տող, (նկ. 3):

3. ԹՎ. ՋՂԹ (1550)/ ՄԲ ԽԱԶՍ ԲԱՐԵԽԱԽԽ ՎՈԴՎՈՅՆ / ՈՐՈՆԻՆ ՈՒԼ/ԽԱԹՈՒՆՄԱՍ/ ԻՆ:

Խաթուն թուրքերենից թարգմանվում է *տիկիլ*: Հայերենում գործածական է եղել Խաթուն արմատով իգական անձնանուններ¹¹, որոնք նույն նշանակությունն են ունեցել: *Խաթուն* մամ անձնանունը հանդիպում ենք XV դարից, նշանակում է ՄԵԾ ՄԱՅՐ: XIV դարից գործածվել է նաև *Ուլխաթուն* անձնանունը¹²:

ԱՐՏԱՆԻՇԸ գտնվում է համանուն ծոցի ափին, ծովի մակերևույթից 1975 մ բարձրության վրա: Գյուղը հայտնի է նաև Ադաթափա, Արդանիշ, Արտանիշ, Արտավունջ տարբերակներով: XIX դարի կեսերին այն հիշատակվում էր Օրդանիշ¹³ կամ Օրթանիշ¹⁴ տարբերակով: Եղել է թուրքաբնակ, ավելի վաղ բնակվել են հայերը: Արտանիշը հարուստ է պատմաճարտարապետական հուշարձաններով. թերակղզու վրա է գտնվում հունադավան եկեղեցի՝ անմշակ քարից կառուցված, որն

⁹ Խեցեղենի թվագրման հարցում մեզ օգնել է ՀԱԻ միջնադարյան հնագիտության բաժնի գիտաշխատող Ա. Բաբաջանյանը:

¹⁰ Մ. Սմբատեանց, նշվ. աշխ., էջ 630:

¹¹ Աճառյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հատոր Բ, Երևան 1944, էջ 447-451:

¹² Աճառյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հատոր Դ, Երևան 1948, էջ 198:

¹³ Մ. Սմբատեանց, նշվ. աշխ., էջ 631:

¹⁴ Շահխաթունեանց Յովհ., Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ զաւառացի Արարատայ, Էջմիածին, 2014:

ուխտատեղի է եվրոպացի հույների համար: Տարածքում պահպանվել է ամրոցի հետքեր, իսկ թերակղզու առավել բարձրադիր հատվածներում՝ խաչանշաններով քարեր:

Իսկ գյուղի եզրին է գտնվում XVI-XVII դդ. գերեզմանատունը՝ մոտ երկու տասնյակ կապտատաշ խաչքարերով, հարավարևելյան բլրի վրա էլ XVII դարի եկեղեցու ավերակներն են, որտեղ պահպանվել է նաև հողակերտ մի խաչքար (XIII դար)¹⁵: Գյուղի տարբեր հատվածներում կան խաչքարեր, որոնցից մեկն ունի արձանագրություն. խաչքարի (170x90սմ) վերին ձախ հատվածը վնասված լինելու պատճառով վիմագիրը թերի է ընթերցվում, 7 տող (նկ. 4):

4. Ի ԹՈՒԻՒՆՆ ՈՁԹ (1340) ՅՍ.... / ԿԱՆԴՆԵՑԻ ՋԽԱՉՍ.... /
ՍԻՐԵԼԻ... / ՄԻԽԹԱՐ /Ի / ՆԱՆ / ՍՅ:

ՋԻԼ-ՋԻԼ գյուղը գտնվում է համանուն գետակի ափին, ծովի մակերևույթից 2040 մ բարձրության վրա: Մինչև XX դարի 80-ական թթ. եղել է թուրքաբնակ, ներկայիս բնակիչները տեղափոխվել են Դաշքեսանի շրջանի Դուշչի կամ Կուշչի գյուղից:

Ըստ Ե. Լալայանի՝ XX դարի սկզբին գյուղն ունեցել է 4 եկեղեցի, որոնցից մեկն ավելի մեծ էր և ծառայում էր իբրև փարախատեղի¹⁶, իսկ երկու եկեղեցիները հիմնովին ավերված, երրորդի քարերն էլ օգտագործել էին տարբեր նպատակներով¹⁷: Ս. Բարխուդարյանը ևս նշում է 4 եկեղեցիների ավերակների մասին, որոնք կառուցված են եղել անտաշ քարից¹⁸: Ներկայումս կանգուն է XVI-XVII դդ. եկեղեցին, որը թաղածածկ, ուղղանկյուն հատակագծով կառույց է, վերանորոգման ընթացքում որպես շինաքար օգտագործվել են տասնյակ խաչքարեր: Գյուղի հյուսիսարևելյան եզրին կա գերեզմանատուն՝ անտաշ տապանաքարերով¹⁹: Ջիլ համայնքից Ե. Լալայանը հիշատակում է 1 վիմագիր²⁰: Այցելության ընթացքում մեր կողմից գրավել է ևս մեկ վիմագիր, որը կիսատ է: Այն գտնվում է գյուղի գրեթե կենտրոնում Ջիլ գետակի ափին և հայտնաբերվել է վերջին տարիներին, 1 տող, (նկ. 5):

5. ՍԵՔ ՍԱՐԿՍԱԻԱԳ ՈՒ ՏԻՐ...

¹⁵ ԴՀՎ, պրակ IV, էջ 382, արձ. 1542:

¹⁶ Լալայեան Ե, նշվ. աշխ., էջ 30:

¹⁷ Լալայեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 31:

¹⁸ ԴՀՎ, պրակ IV, էջ 383:

¹⁹ ԴՀՎ, պրակ IV, էջ 383, արձ. 1544:

²⁰ Լալայեան Ե, նշվ. աշխ., էջ 31:

Զիլ տանող ճանապարհի աջ հատվածում տեղադրված է խաչքար (XIII-XIV դդ.), որը բերվել է Դաշքեսանի շրջանի (ներկայիս՝ Ադրբեջան) Ղուշչի (Կուշչի, Խաչակապ) գյուղի Ս. Թարգմանչաց եկեղեցուց: Այս նշանավոր վանքն ըստ ավանդության հիմնադրել է Մեսրոպ Մաշտոցը: Այստեղ է գործել նաև Սահակ Պարթևը, նրանք թարգմանել են Աստվածաշունչը, որտեղից էլ առաջացել է Թարգմանչաց վանք անունը: Եկեղեցին վերակառուցվել է 989 թ., որից հետո դարձել է միջնադարյան գրչության հայտնի կենտրոն: XIX դարի վերջերին այն նորոգել է գանձակեցի մեծահարուստ Ներես Բեկ Աբրահամ Տեր-Ներսիսյանն իր միջոցներով: Այս իրադարձությունների մասին է վկայում Ղուշչիի բնակիչների կողմից Զիլ գյուղ տեղափոխած եկեղեցու մետաղյա խաչի մակագրությունը (նկ. 6):

6. 450, 1029 և 1883:

Այսպիսով, մեր ուսումնասիրությունների ընթացքում ճամբարակի ենթաշրջանի չորս բնակավայրերից գրավեց հինգ վիմագիր: Ժամանակն իր դաժան կնիքն է թողնում նյութական մշակույթի վրա, ուստի անհրաժեշտ է օր առաջ հավաքել ու պահպանել այն գոհարները, որոնք դարեր շարունակ արարել են մեր նախնիները:

Լիառույս ենք նաև, որ ժամանակի ընթացքում հնագիտական ուսումնասիրությունները հնարավորություն կտան հայտնաբերել նոր կոթողներ և վիմագրեր, որոնց շնորհիվ էլ ավելի կհարստանա Գեղամա աշխարհի վիմագրագիտական ժառանգությունը:

ADAMYAN SUSANNA

(IAE)

NEW-FOUND EPIGRAPHS

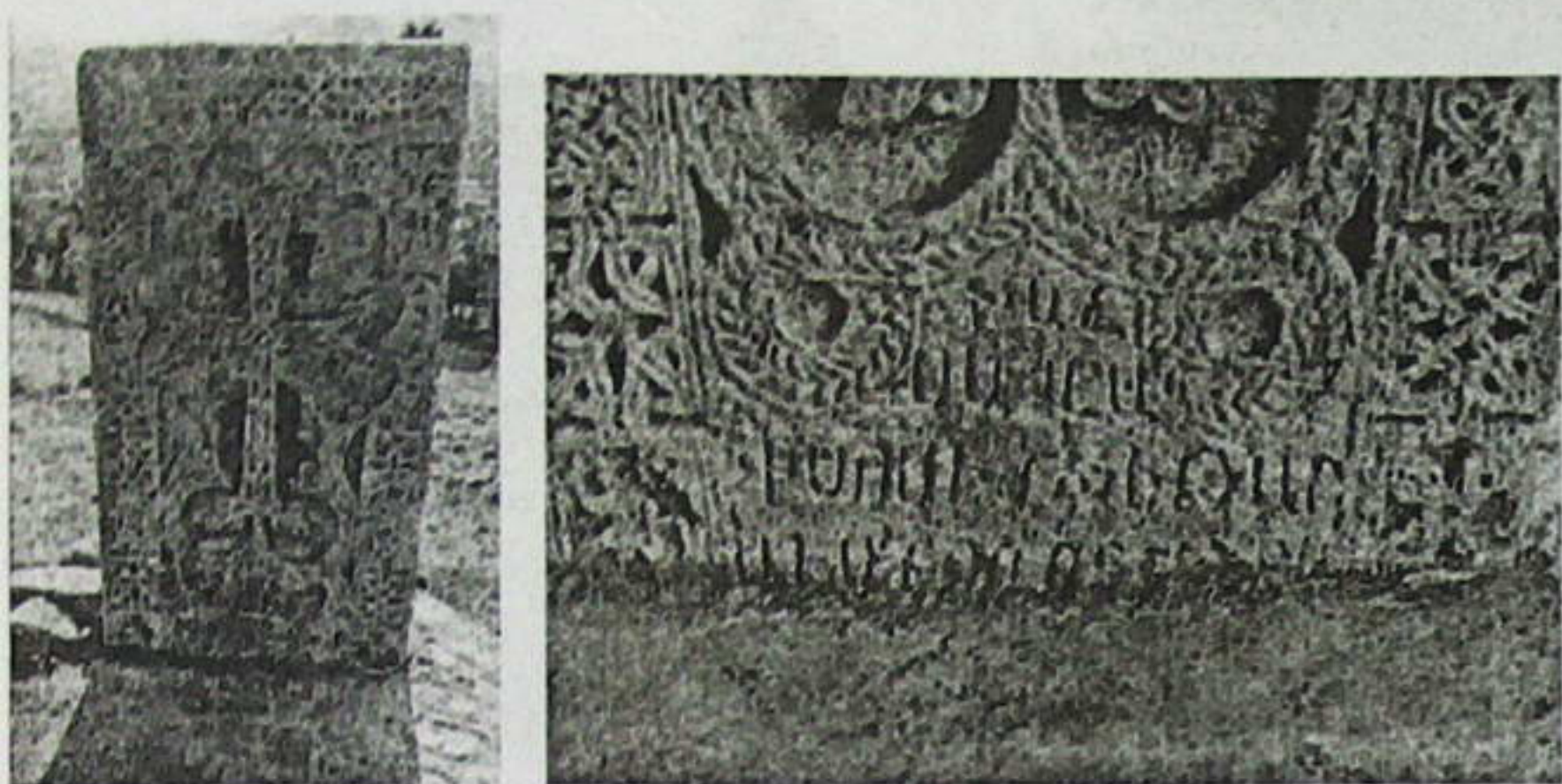
ON THE EASTERN SHORE OF LAKE SEVAN

Gegharkunik region is rich in historical and architectural obelisks, which have been numerously studied by the experts. However, the monuments of sub-region Tchambarak were all times left out of study, including the settlements located at the North-Eastern shore of Lake Sevan (Drakhtik, Shorja, Artanish, Jil). Although the surveyors of the XIX century Hovhannes bishop Shahkhatunyants, Sargis Jalalyants, Mesrop archibishop Smbatyants, ethnographer Ervand Lalayan referred to the monuments of former Nor Bayazet province, but they bypassed the eastern littoral

settlements. It was caused by a number of factors like the settlements were inhabited by Muslims, the Armenian monuments were mainly small obelisks, the cold climate of the area. In this settlement there are preserved monuments even from the Bronze Age. Unfortunately during the time the medieval Armenian monuments got various application by Muslims and gradually dropped out of sight.

In 2015-2016 during our epigraphical researches there are studied not only the Christian monuments, but also are specified the locations of several medieval monuments, there are copied new epigraphs by filling the epigraphical heritage of the region.

From above mentioned four settlements of Eastern shore of lake Sevan there are in total known 18 epigraphs, including 3 epigraphs from Shorja which we got from Mesrop archbishop Smbatyants's studies, 4 other epigraphs are mentioned by Yervand Lalayan by copin the third one from Mesrop Smbatyants. And in the IV edition of "Divan of Armenian epigraphy (regions of Gegharkunik, Kamo, Martuni and Vardenis) there are published 9 epigraphs. We copied another 5 epigraphs, from which the oldest one refers to XIII century.

Նկ. 1

Նկ. 2

Նկ. 3

Նկ. 4

Նկ. 5

Նկ. 6